

RENATUS WILLEMSSEN

BERNARD
MANDEVILLE

EEN ONDEUGENDE DENKER?

NOORDBOEK

INHOUD

Voorwoord

7

I

JEUGD TE ROTTERDAM

13

2

AUTEUR EN ARTS TE LONDEN

33

3

ETHIEK

67

4

DE STAAT

97

5

ECONOMIE

121

6

MANDEVILLE: FEMINIST?

147

7

GENEESKUNST

165

8

DE TAAL, DIALOGEN, SATIRES EN ÉÉN PARADOX

203

9

THE ANGLO-DUTCH MOMENT

225

10

MANDEVILLE: ORIGINEEL DENKER?

247

NAWOORD

291

Dankwoord

295

Noten

296

Werken van Bernard Mandeville

312

Literatuur

315

VOORWOORD

De in Rotterdam geboren en getogen Bernard Mandeville is in de Angelsaksische landen bekender dan in Nederland. Daar wordt hij gezien als een belangrijk denker. In Nederland is hij minder bekend. Ten onrechte, want het werk van Mandeville is interessant en invloedrijk.

Mandeville was arts en psychiater. Hij schreef tijdschriftartikelen, essays, pamfletten, verhandelingen en boeken, die vaak tumult en verontwaardiging opriepen. Er verschenen dan ook regelmatig kritische geluiden over hem in de media. Sommige critici gruwden van zijn werk, maar hij genoot ook bewondering van goedgezinde lezers. Hij had zelfs eerbiedwaardige navolgers; niet zozeer in Holland, maar wel in Engeland waar deze Rotterdammer tegen het eind van de zeventiende eeuw naartoe verhuisde.

Mandeville is wereldwijd bekend om zijn *De fabel van de bijen* waarin zijn fameuze paradox – particuliere ondeugden, publieke voordelen – is opgenomen. Deze vermeende ondeugden

van de mens bevorderen het algemeen belang. Zo is er, volgens Mandeville, geen florerende economie mogelijk zonder eigenbelang. De spreuk ‘private vices, publick benefits’ speelde een rol in de ontwikkeling van de economische theorie en we komen zijn naam dan ook vooral tegen in artikelen en boeken over de geschiedenis van de economische wetenschap. Dit doet hem volgens mij tekort want hij heeft over zoveel meer en over uiteenlopende onderwerpen gepubliceerd.

Bernard Mandeville kwam uit een gegoede remonstrantse familie. Hij studeerde in Leiden en vertrok tegen het eind van de zeventiende eeuw naar Londen om daar een medische praktijk op te zetten. In Londen begon hij met het schrijven van luchtige stukjes proza voor tijdschriften, die we vandaag de dag columns zouden kunnen noemen. In de loop van de tijd is hij over zwaarwegender onderwerpen gaan schrijven. Het resulteerde in tal van publicaties en Mandeville gold dan ook als een succesvol auteur in zijn dagen. Hij had een brede interesse. Steeds was zijn doel om zaken te beschrijven zoals ze werkelijk zijn en niet hoe ze volgens sommigen behoorden te zijn. Voor theorieën over moraal en ethisch handelen had hij minder belangstelling. Op dat punt kwam hij in conflict met de geestelijkheid, die hij voortdurend hypocrisie verweet.

Tijdens Mandevilles leven legde Engeland het fundament van wat in de negentiende eeuw zou uitgroeien tot het Britse wereldrijk. De Republiek daarentegen maakte de nadagen van zijn gouden eeuw door. Niet dat het slecht ging met Holland, het was nog steeds het welvarendste land van Europa, maar de economische groei vertraagde aanzienlijk. Mandeville zag de tegengestelde ontwikkeling van zijn oude en nieuwe vaderland scherp. Hij schreef er op een baanbrekende manier over.

Mandeville is vooral bekend vanwege zijn visie op de economie. Maar hij heeft ons meer te vertellen. Zijn opvattingen over

vrouwen, slavernij en de aard van de mens doen moderner aan dan de ideeën van veel van zijn tijdgenoten. Ook is zijn behandelingswijze als arts bijzonder en mogelijk nog steeds toepasbaar. Mandeville schreef ook over de nieuwe seculaire samenleving die in zijn tijd ontstond. Hij beschreef hoe het gedrag van mensen voortkwam uit hun passies waarvan het eigenbelang het sterkst was. Deze passies leidden niet tot een strijd van allen tegen allen, maar resulteerden in een samenleving waarin mensen hun passies konden verwezenlijken.

ONTVANGST VAN ZIJN WERK

Tijdens zijn leven genoot Mandeville vrij veel aandacht, maar na zijn dood nam die belangstelling af om pas in de vorige eeuw weer op te laaien. Vooral de laatste jaren verschijnen er veel artikelen over hem.¹ Zo heeft het *Erasmus Journal for Philosophy and Economics* in 2016 een hele editie aan hem gewijd.² Maar het belangrijkste teken van de hernieuwde aandacht in Nederland is ongetwijfeld het magistrale project van Arne C. Jansen. Hij is bezig het hele werk van Mandeville in het Nederlands te vertalen. Tot nu toe zijn er vijf delen verschenen. De vertaler heeft bovendien een interessante website met aanvullende informatie over de vertalingen en een groot aantal verwijzingen en aantekeningen.³

De meeste studies die over Mandeville zijn verschenen, beperken zich tot een bepaald aspect van zijn oeuvre, zoals zijn visie op de economie, de samenleving en politieke verhoudingen. Soms komen zijn inzichten in de geneeskunde aan bod. Maar er is nooit een studie verschenen die de onderwerpen in de breedte en in samenhang laat zien. Dat is precies wat dit boek beoogt.

Onderzoek doen naar en schrijven over deze auteur is een aangename bezigheid, die de auteur voor de nodige uitdagingen stelt. Mandeville ontwierp geen filosofisch stelsel. Zijn werk draait ook niet om een centraal thema of een specifieke weten-

schappelijke leer. In plaats daarvan koos hij voor een meanderende stijl, vaak in de vorm van dialogen, om zijn meningen en visies uit te dragen. De interpretatie van die dialogen is lastig, omdat niet altijd duidelijk is wie in de dialogen de visie van Mandeville verwoordt. Bovendien verdiepte hij zijn inzichten in de loop van de tijd, waarbij hij soms van mening veranderde.

Wie Mandeville wil begrijpen, kan hem het beste volgen door de veelzijdigheid van zijn onderwerpen te belichten. Voor die aanpak heb ik dan ook gekozen. Ik bespreek een aantal thema's in zijn werk die een goede afspiegeling zijn van zijn denken. Deze benadering maakt het mogelijk om per onderwerp zijn visies en de veranderingen daarin duidelijk te maken. Mandeville schreef in het Engels en vaak in de vorm van satires. Hij was humoristisch, direct en soms grof in zijn taalgebruik. Om zijn literaire kwaliteiten te tonen heb ik hem daarom zoveel mogelijk zelf aan het woord gelaten met citaten.

De opbouw van het boek is als volgt: het eerste hoofdstuk gaat over zijn jeugd en opvoeding in Rotterdam. Hoofdstuk 2 behandelt zijn eerste periode in Londen en geeft een overzicht van zijn volledige oeuvre. De daaropvolgende hoofdstukken behandelen steeds een verschillend thema: ethiek, de staat, economie, feminisme, geneeskunst en de taal. Hoofdstuk 9 laat zien wat Mandeville schreef over zijn eigen tijd. In het hoofdstuk daarna ga ik na wat de plaats is van Mandeville te midden van zowel tijdgenoten als eerdere auteurs. Dat hoofdstuk sluit af met een beschrijving van zijn nalatenschap. Ik heb geprobeerd om niet alleen voor specialisten te schrijven, zijn werk is namelijk ook interessant voor geïnteresseerden in geschiedenis, economie en filosofie.

Het zal duidelijk worden dat Bernard Mandeville het verdient om beter bekend te worden. Hij is sprankelend, geestig en een scherpzinnig denker, die de wereld op zijn eigen wijze in contact bracht met het beste wat de Republiek op geestelijk terrein

in zijn tijd had te bieden. Dan doel ik op de wetenschappelijke kennis, door hem opgedaan aan de Leidse Universiteit, maar ook op de vernieuwende ideeën in de Republiek over de mens, de economie, de staat en de filosofie. Mandeville introduceerde deze ideeën in de Engelstalige wereld. Hij deed dat in een periode waarin Engeland de dominerende positie van de Republiek overnam, een scharnierpunt in de geschiedenis dus. Kenmerkend voor Bernard Mandeville, *the Dutch doctor*, is dat hij de mens zoals hij die als arts en psychiater had leren kennen als uitgangspunt nam voor zijn filosofie. Hoewel hij geen systematisch denker was, werkte hij dit wel op een consistente en coherente wijze uit. Zijn intellectuele visie maakt hem tot een van de markantste personen uit het begin van de achttiende eeuw.

1

JEUGD TE ROTTERDAM

Bernard Mandeville overleed op zondagochtend 21 januari 1733 te Hackney. In het begrafenisregister van St Giles in Camberwell staat dat hij daar op 25 januari werd begraven. Zowel in *Berington's Evening Post* als in de *Applebee's Original Weekly Journal* verscheen het volgende overlijdensbericht: 'Op zondagmorgen jongstleden overleed in Hackney, in zijn 63ste levensjaar Bernard Mandeville, medisch doctor, auteur van *De fabel van de bijen*, van een *Verhandeling over de hypochondrische en hysterische passies* en verscheidene andere bijzondere stukken, waarvan enkele in vreemde talen zijn gepubliceerd. Hij was zeer begaafd, bezat een ongewone schranderheid en sterk oordeelsvermogen. Hij was grondig bedreven in de kennis van de klassieken, zeer ervaren in vele delen van de filosofie en een weetgierig onderzoeker van de menselijke natuur; welke bekwaamheden hem tot een waardevolle en onderhoudende metgezel maakten en waardoor hij terecht de waardering van verstandige en geletterde mensen kreeg. In zijn beroep stond hij bekend om zijn welwillendheid en

menselijkheid; in zijn persoonlijke hoedanigheid een oprechte vriend en in zijn hele levenswandel een buitengewoon rechtschapen en integere gentleman.’⁴

Over het leven van Bernard Mandeville weten we verder bijna niets. Er zijn enkele brieven en een testament van hem overgeleverd, naast uiteraard zijn gepubliceerde werken. Het testament dat een licht werpt op het karakter van Bernard, luidt als volgt: ‘Londen, 28 april 1729. Ik Bernard Mandeville M.D. verklaar dat dit mijn laatste wil en testament is. Aan Penelope mijn dochter vermaak ik twintig shilling voor een ring. Aan Elizabeth mijn vrouw honderd pond sterling, te betalen van de vijfhonderd pond Zuidzee-lijfrentes die ik in beheer heb bij de heren Cornelis en John Backer. De rest van de genoemde Zuidzee-lijfrentes en wat ik verder in het uur van mijn dood zal bezitten, laat ik na aan Michaël Mandeville, mijn zoon, die ik aanstel en benoem tot mijn enige executeur. Ik verlang van hem dat hij mij zo dichtbij mogelijk begraaft en op een zo besloten mogelijke manier die nog in overeenstemming is met de goedkoopste fatsoenlijkheid. Was getekend B. Mandeville.’⁵

De man die zo eenvoudig mogelijk begraven wilde worden, verkeerde tijdens zijn leven in de hogere kringen. Zo onderhield hij vriendschappelijke betrekkingen met Sir Hans Sloane, vooraanstaand medicus en botanist, en met de machtige Lord Chancellor, de graaf van Macclesfield. Dit blijkt uit nagelaten brieven. In zijn autobiografie beschrijft Benjamin Franklin, de Amerikaanse vrijheidsstrijder, politicus, uitgever en natuurkundige, over een ontmoeting met Bernard Mandeville. Tijdens een reis naar Londen introduceerde een uitgever hem bij Bernard Mandeville: ‘[...] author of the Fable of the Bees, who had a club there, of which he was the soul, being a most facetious, entertaining companion’.⁶ Onder een club dient hier te worden verstaan een groep vrienden die eens per maand samenkomt

om politieke, wetenschappelijke of *current affairs* te bespreken, onder het genot van een rijk voorziene dis.

Over het leven van Bernard Mandeville staan ons nog enkele andere bronnen ter beschikking. Doordat zijn vader Michaël de Mandeville (1639-1699) aantekeningen maakte in een familiebijbel, die nog steeds ergens in Nederland in particulier bezit is, weten we dat hij het levenslicht zag op zaterdag 15 november 1670 om drie uur in de ochtend.⁷ De familie behoorde tot de goeode stedelijke burgerij. Michaël was arts en stadsgeneesheer, luitenant van de schutterij en schepen van Schieland. Zijn vrouw Judith Verhaar (1642-1688) groeide op in Schoonhoven, waar haar vader – Barent Verhaar (1609-1689) – kapitein was op een oorlogsschip voor de binnenwateren; een officier in dienst van de admiraliteit van Rotterdam. Zij kregen vijf kinderen, van wie er drie als zuigeling stierven. Twee kinderen bereikten de volwassen leeftijd, Bernard en zijn zuster Petronella Clementia (1684-1774).

Het geslacht De Mandeville kwam oorspronkelijk uit de Zuidelijke Nederlanden en was vooral werkzaam in de gezondheidszorg.⁸ Vier à vijf generaties studeerden medicijnen aan een universiteit. In de zestiende eeuw trokken de De Mandevilles vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar het noorden om de Spaanse legers te ontvluchten. De eerste De Mandeville die zich hier vestigde, nam dienst in het Staatse leger. In 1595 schreef ene Michaël de Mandeville (1576-1635) zich in bij de Universiteit te Franeker om geneeskunde te studeren. Hij trouwde in 1600 met Maria van der Rade (1577-1636), eveneens telg van een uit het zuiden gevluchte familie. Zij ontmoetten elkaar mogelijk in Leeuwarden, waar op dat moment een redelijk omvangrijke groep Waalse vluchtelingen woonde. De familie Van der Rade had bekende drukkers voortgebracht. Ze waren actief in Antwerpen, Brugge en Gent. Na zijn studie vertrok deze Michaël

met zijn gezin naar Nijmegen en nam daar de functies op zich van rector van de Latijnse school en van stadsgeneesheer. Vanaf 1621 behoorde Michaël als schepen van de rechtbank tot de echelon van lagere regenten in de stad.

Michaël de Mandeville en Maria van den Rade kregen tien kinderen, van wie het vijfde, Emmanuel (1611-1660), de grootvader van Bernard is. Ook Emmanuel oefende de functie van stadsgeneesheer in Nijmegen uit. In 1635 trouwde hij met Petronella van Riemsdijk (1611-1675). Ze kregen twaalf kinderen, van wie het derde – Michaël – de vader van Bernard is. Sommigen van deze kinderen studeerden medicijnen, anderen rechten.

De familie De Mandeville stuurde vier generaties lang zonen naar universiteiten. Zij kwamen daardoor terecht in vooraanstaande functies in diverse steden, maar ze verkregen nooit de hoogste ambten. De oorzaak hiervan kan worden gezocht in het feit dat ze geen grote handelaren of bankiers waren. Ook hun religieuze oriëntatie kan hierbij een rol hebben gespeeld. Zo is bekend dat de familie zeker vanaf de vestiging in Rotterdam behoorde tot de remonstrantse gemeente. Over het algemeen was het lidmaatschap van de gereformeerde kerk een voorwaarde om in de hoogste stedelijke kringen te worden opgenomen. De De Mandevilles vervulden goed betaalde ambten en waren waarschijnlijk aanhangers van de Statenpartij: dus tegen politieke macht voor de dominees, tegen te veel macht voor de stadhouder, voor tolerantie en voor humanitair republikeinse normen en waarden.

De kinderen van de familie De Mandeville kregen een gedegen opleiding. De jonge Bernard volgde in Rotterdam de Erasmiaanse of Latijnse school. Voor zover bekend volgde hij geen lessen aan de Illustere school te Rotterdam, waaraan op dat moment twee beroemde leraren waren verbonden: Pierre Jurieu en Pierre Bayle. Beiden waren naar Holland gevlucht nadat Lodewijk XIV de protestantse academie in Sedan had gesloten. In zijn latere

publicaties bleek Bernard Mandeville met name het werk van Pierre Bayle goed te kennen. Na de ‘middelbare’ school ging Bernard Mandeville in 1686 filosofie en later medicijnen studeren; daarmee volgde hij een familietraditie van minimaal vier generaties. Hij was zestien jaar oud toen hij zich inschreef in Leiden en in 1689 trad hij op in een oefendisputatie. In 1691 schreef hij zich voor de tweede keer in bij de Leidse Universiteit om even later te promoveren aan de medische faculteit. De oratie ter afsluiting van de Latijnse school en de twee dissertaties aan de Leidse Universiteit komen in hoofdstuk 7 aan de orde.

Niets leek een mooie loopbaan in de weg te staan. Maar er kwam een kink in de kabel. Er volgde een gebeurtenis die een grote impact op de familie De Mandeville zou hebben. Een episode die bekendstaat als het Costerman-oproer.⁹

Op 17 september en 5 oktober 1690 braken er in Rotterdam ernstige rellen uit gericht tegen de schout Jacob van Zuylen van Nijvelt. De aanleiding van het oproer had zich een paar weken eerder voorgedaan. Belastinginners betrapten toen enkele mannen die een vat wijn de stad in brachten zonder accijns te betalen. Een van hogerhand gelast onderzoek bracht aan het licht dat het niet ging om gewone smokkelaars, maar om leden van de stadsschutterij. Tijdens hun wacht hadden enkele burgerschutters, onder wie Cornelis Costerman, een vaatje wijn opgehaald. Dat bleef niet ongezien. Enkele knechten van de pachter van de invoerrechten op wijn hadden het schouwspel gadeslagen en probeerden de smokkelaars te arresteren. In het handgemeen dat ontstond, trok Cornelis Costerman zijn degen en een van de pachterknechten kwam daarbij om het leven. Algemeen heerste de overtuiging dat hierbij geen opzet in het spel was, maar de schout dacht daar anders over. Costerman werd op de folterbank gepijnigd tot hij bekende. De schout, in zijn rol als aanklager bij een rechtszaak, eiste daarop de doodstraf en de schepenrechtbank nam deze eis over. Het voltrekken van het vonnis was

rampzalig. De burgers van Rotterdam hadden zich verzameld om de terechtstelling bij te wonen en lieten hun afkeer luid en duidelijk horen. De geïntimideerde beul had vijf slagen nodig om Costerman te onthoofden.

De schout had op dat moment al een zeer slechte naam in de stad vanwege zijn wrede praktijken en zijn onverzadigbare honger naar geld: hij stal, perste burgers af en stak boetes in eigen zak. De dag na de voltrekking ontstonden er ongeregelde heden die uitgroeiden tot een heus oproer. Het volk kwam samen bij het huis en de winkel van een van de pachters, sloeg alles kort en klein en plunderde de rest. De schutters weigerden tegen de bevolking op te treden. Hulp uit Den Haag was nodig. De versterking die naar de stad werd gestuurd, kon het werk maar deels volbrengen omdat de Rotterdamse burgemeesters niet alle soldaten de stad hadden binnengelaten.

Opstootjes en plunderingen was de bevolking niet genoeg. Er verschenen opruiende pamfletten gericht tegen de gehate schout en het bleef onrustig in de stad. Op 5 oktober in de vroege ochtend werd een pamflet opgehangen aan de muur van de handelsbeurs; hierin werd de schout een ‘Schijnheylig Atheïst’ genoemd. Het pamflet veroorzaakte opnieuw onrust in de stad. Knechten van de schout probeerden het pamflet te verwijderen maar enkele omstanders verhinderden dat. De krachtige bewoordingen in het pamflet vertolken hun gevoelens.

De familie De Mandeville behoorde onmiskenbaar tot de tegenstanders van de schout. Aan deze kwestie hebben we zelfs een van de eerste schotschriften van de dan twintigjarige Bernard te danken. Het bewuste libel liet aan duidelijkheid niets te wensen over:

‘Schijnheylig Atheïst, liefhebbent hoere vel,
 Geltsuchtig dwingeland, uytbroedsel van de Hel,
 Verstoorder van de rust, bederver der gemeente [...]